

fil.f.d., dos. Aybəniz Hüseynova
ADİU (UNEC)

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ TƏKRAR

Açar sözlər: atalar sözləri, üslubi füqurlar, komponent, təkrir, təyinedici söz, antonim şəkilçilər, elliptik forma

Ключевые слова: поговорки, стиливые фигуры, компонент, повтор, определяющее слов, окончания антонимов, эллиптическая форма

Keywords: proverbs, stylistic figures, component, repetition, defining word antonymous suffixes, elliptic shape

Atalar sözləri xalqların həyatında böyük rola malikdir. Xalq müdrikliyinin rəmzi olan bu kiçik nümunələr insan həyatının bir parçasıdır, ana südü ilə birlikdə qana daxil olaraq, insan həyatının bütün dövrlərində ona yoldaşlıq edir. İnsan həyatın hər hansı sahəsindən söhbət gedərkən bunlardan istifadə edir. V.A.Qordlevski, xüsusilə, türklərin həyatında atalar sözlərinin önəmindən bəhs edib, bu xalqın atalar sözüne nə qədər böyük qiymət verməsinə toxunaraq yazır: “Hər hansı bir türk üçün atalar sözü babalardan qalma ən qiymətli mirasdır...türklərin nəzərində din necə müqəddəsdirsə, atalar sözü də eləcə müqəddəsdir” [1, s.267].

Atalar sözləri və məsəllər qədim tarixə malik folklor nümunələridir. Bu hikmətli ifadələr türk xalqlarının ilk şifahi və yazılı abidələrində özünə yer tapmışdır. Orxon-Yenisey kitabələrində, qədim türk eposlarında, orta əsrlər oğuznamələrində, habelə türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus ədəbi abidələrdə çoxlu sayda atalar sözləri işlədilmişdir. A.N.Kononov göstərir ki, mütəxəssislərin hesabladığına görə, M.Kaşqarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində 290 [2, s.3], S.Y.Malovun hesablamalarına əsaslanan F.Zeynalovun fikrinə görə isə, 400 atalar sözü, məsəl və s. sabit birləşmələr işlədilmişdir [3, s.18].

Kiçik həcmli folklor nümunəsi olan atalar sözlərinin hər biri dərin mənaya, zəngin poetik xüsusiyyətlərə malikdir. T.Hacıyev yazır: “Atalar sözləri mükəmməl və bədii poetik nümunələr kimi məişət və cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Cəmi bir neçə sözdən ibarət atalar sözləri yazılı ədəbiyyatın böyük həcmli əsərlərinin siqlətini özündə təcəssüm etdirir” [4, s.11].

Atalar sözləri bədii sənət nümunəsidir. Bu baxımdan onların dili, təbii ki, adi danışiq dilindən fərqlənir. Daha doğrusu, bədii dildə obrazlılıq, emosional-ekspressiv xüsusiyyət əsas cəhətlərdəndir. Bədii əsərlərin dilində obrazlılıq, emosionallıq və ekspressiya yaratmaq üçün rıngarəng bədii priyomlardan və yaxud üslubi fiqurlardan istifadə edilir.

Atalar sözlərində ahəngdarlıq yaradan vasitələr haqqında müəyyən əsərlər də yaranmışdır [5]. Atalar sözlərində obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri olan təkrir öz işləkliyi baxımdan xüsusilə fərqlənir. Bu füqur çox geniş ifadə formasına malikdir. Belə ki, həm leksik, həm qrammatik vahidlərdə təkrar faktlarının müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bu da fikrin obrazlı ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır. “Uğursuzluğa və nitq səhvlərinə (aleonazm, tavgalogiya hadisəsi) gətirib çıxaran təkrirlər əsassızdır. Lakin münasib, xüsusən də bu və ya digər ünsürün zərur-

riliyi, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılması məqsədilə müəllif tərəfindən qurulmuş, məharətlə təşkil olunmuş təkrar bədii priyoma çevrilir” [6, s.197].

Təkrir çox qədim üslubi fəqurdur. Təkririn üslubi-semantik funksiyaları və daşdığı əlavə poetik çalarlar olduqca müxtəlifdir. Təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənanın qüvvələndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə olunur. Təkrir eyni zamanda hərəkətin sürəkliliyini göstərmək, onu təfəssilatı ilə çatdırmaq, diqqəti daha çox mətnin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlədilir.

Atalar sözlərində diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, bir çox halda eyni konstruksiya daxilində ayrı-ayrı cümlə üzvləri eyni sözdən, yaxud o sözdən yaranmış başqa sözdən ibarət olur. Cümlədə bu cür təkrar, bir qayda olaraq, fikrin daha emosional, ekspressiv verilməsinə xidmət edir. Bu cür təkrarlarda aşağıdakı struktur xüsusiyyətlər özünü göstərir.

1) Eyni söz həm mübtədə, həm də xəbər funksiyasında çıxış edir. Bu zaman həmin sözün ifadə etdiyi məzmunun gücləndirilməsi əsas məqsəd kimi güdülür. Məsələn: *Aslan öləndə də aslandır; Yaxşı elə yaxşıdır.*

2) Eyni söz həm mübtədə, həm də tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Bunlar da müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. əksər hallarda subyekt də. Obyekt də eyni olduğu üçün mübtədə ilə tamamlıq da, təbii olaraq, eyni sözlə ifadə olunur. Məsələn: *İgid igidə xor baxmaz; Yıxılan yıxılana arxa olar; Öğru öğrunu tez tanıyar; Lotu lotunu aldatmaz; Yuxu yuxu gətirər; Yatmış yatmış oyada bilməz; Üz üzdən utanar; Söz sözü gətirər; Ağıl ağıldan üstündür.*

Qeyd edək ki, həmin vəziyyətdə, yəni həm mübtədə, həm tamamlıq funksiyasında söz birləşməsinin tərkibində də sözün təkrarlanmasını görmək mümkündür. Məsələn: *At izi it izinə qarışmaz.*

Burada “at” və “it” sözlərinin paronim sözlər olması ifadənin formalaşmasında və ekspressivliyin yaranmasında rol oynamışdır.

3) Eyni söz cümlənin təkrarlanan xəbəri olur. F.Ağayeva birləşmə daxilində təkrarın olmasını daha çox oradakı modal, emosional məna çaları ilə əlaqələndirir və yazır: “Danışq dilinin sintaktik quruluşunda cümlənin strukturu ilə əlaqədar bir sıra elə ümumi qaydalar vardır ki, onların əsasında zaman və modalıq mənasına digər mənalar da əlavə edilir. Belə feli birləşmələrin və cümlənin təşkilində struktur rol oynayan fellər təkrar edilməklə müxtəlif tipli konstruksiyalar yaradır”. [7, s.46]

Qeyd edək ki, göstərilən əsərdə müəllif həm də frazeoloji birləşmələrdə fellərin müxtəlif qrammatik formalarda təkrar olunması və bunun əhəmiyyətindən bəhs edir. “Köməkçi xarakter kəsb edən fellər özündən əvvəl və ya sonra gələn felin qrammatik əlamətinin təsiri ilə müxtəlif qrammatik vasitələr qəbul edərək birləşmənin tərkibinə daxil olur və struktur, sintaktik-semantik funksiya daşıyır. Fellər ilə obyektlərin birləşməsindən, yalnız təkrar fellərdən və ya fel+modal fellərdən ibarət olan fel konstruksiyaları öz mənalarından başqa, əlavə modal və ekspressiv mənalar da kəsb edir” [8, s.47].

Atalar sözlərində müxtəlif səpkili fellər təkrar şəklində işlənir; bunlar həqiqi mənalı fellər olmaqla yanaşı, köməkçi fellərdən də ibarət olur və bu zaman onlar müxtəlif qrammatik formalarda iştirak edir. Atalar sözlərində bu şəkildə təkrarı müxtəlif məqsədlərlə olur. Bir çox atalar sözündə xəbər eyni mübtədəyə aid olur, lakin müxtəlif obyekt və ya əlamətlərlə əlaqələndiyindən xəbərlərin ifadə etdiyi

hərəkət məzmunu da fərqli səciyyə daşıyır. Məsələn: *Vətənə gəldim, imana gəldim; Ac yatım, salamat yatım; Az danış, yaxşı danış; İlan yolu əyri gedər, yuvasına düz gedər.*

Qeyd edək ki, atalar sözlərində xəbərin, xüsusən də feli xəbərin təkrarında müxtəliflik özünü göstərir. Bəzən eyni fel təsdiq və inkar formalarda təkrarlanır. Məsələn: *Kasıb pul tapdı. Qoymağa yer tapmadı; Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma; Söyləyə baxma, söylədiyinə bax.*

Bəzən atalar sözlərinin xəbəri ilə feli və ya ismi birləşmənin əsas komponenti eyni felle ifadə olunur. Deməli, felin təsriylənən və təsriylənməyən formaları təkrar edilir. Məsələn: *Vəziri qarğa olanın ağı zibillikdə olar; Dərd verən dərman da verər; Ayaq girməyən yerə baş girməz; Dayacağı dağ olanın başı göylərdə olar; İnsafı olmayanın imanı da olmaz.*

4) Eyni söz cümlədə iki müxtəlif tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *Papaqçının papağı yırtıq olar; Yolçudan yolçuya pay düşməz; Ürəkdən ürəyə yol var; Ağa ağ deyiblər, qaraya qara; Daşı daşa, başı başa vururlar.*

5) Cümlədə zərfliliyin də təkrar kimi işlədilməsi faktı özünü göstərir. Bu hal daha çox paralel komponentli cümlələrdə müşahidə olunur. Bu cür fakt atalar sözlərində az halda təzahür edir. Məsələn: *Hərdən ipək, hərdən köpək.*

Elə atalar sözü də var ki, orada zərflilik olan söz birləşmə daxilindəki sözlə təkrar münasibətində olur. Məsələn, *Tez qaçan tez yorular* cümləsində “tez qaçan” feli sifət tərkibindəki tez sözü sonradan zərflilik kimi təkrar olunur. Lakin demək lazımdır ki, feli birləşmədəki “tez” sözü həmin atalar sözündə “tez qaçır, tez yorulur” şəklində də düşünülə bilər ki, bu zaman paralel konstruksiyanın formalaşdığını görmüş oluruq.

6) Cümlədə təyinin də təkrarlanması faktı özünü göstərir. Məlumdur ki, isimlə ifadə olunan istənilən cümlə üzvünün təyini ola bilər və bu təyinlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Cümlədə olan həmcins üzvlər fikrin genişliyinə xidmət etməklə yanaşı, həm də emosional-ekspressiv məzmun formalaşdırır. Onların hər birinin özünəməxsus təyinedici üzvünün olması hər iki xüsusiyyəti, yəni həm informasiyanı, həm də emosionallığı artırmış olur. Təyinedici üzv eyni söz olduqda isə burada müqayisə məzmununda hətta modal münasibət də meydana çıxarır. Məsələn: *Qara pulu qara günə saxlayarlar; Sağlam bədəndə sağlam ruh olar; Qaba söz qaba hərəkətdən pisdir.*

Bəzən müxtəlif cümlə üzvlərinə aid olan təyinlər əslində eyni kökə malik ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olur. Məsələn: *Qanan düşmən qanmaz dostdan yaxşıdır.* Burada “qanmaq” felinin təsriylənməyən forması olan feli sifət(qanan) və həmin feldən düzələn sifət (qanmaz) təkrar səciyyəsi daşıyır.

Qeyd edək ki, bəzən təyinedici söz müstəqil cümlə üzvü olmaqla yanaşı, cümlədəki söz birləşməsinin daxili üzvü kimi də iştirak edə bilər. Bu zaman da təyinedici üzv intonativ və emosional məzmun daşıyır. Məsələn: *Hər sözün öz yeri, öz məqamı var; Azın qədrini bilməyən çoxun qədrini də bilməz.*

Buradakı birinci nümunədə hər iki təkrarlanan söz (öz) həmcins cümlə üzvü olan üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin (sözün öz yeri, öz məqamı) daxili üzvü kimi işlənmişdir. Burada hətta qrammatik baxımdan ikinci həmcins üzvün əvvəlində “hər” təyin əvəzliyi ilə ifadə olunan təyin və birləşmənin birinci komponenti

olan “sözün” sözü təkrar olunmalıdır, lakin bu təkrar ağırlıq yaratdığından işlədilmir. İkinci cümlədə də təkrarlanan söz (*qədrini*) iki müxtəlif, lakin paralel səciyyəli üçüncü növ təyini söz birləşməsinin (*azın qədri, çoxun qədri*) daxili üzvüdür.

Burada bir məsələni də deyək ki, bu şəkildə təkrarlanma başqa vəziyyətlərdə də özünü göstərir. Məsələn: *Bələdan qaçan bəlaya düşər; Dəli dostun olunca, ağıllı dostun olsun; Baş əyməklə baş ağrımaz; Böyük başın böyük bəlası da olar; Yava itin yava küçüyü olar.*

Birinci atalar sözündə də təkrarlanan söz(bəla) müstəqil cümlə üzvü deyil, amma birinci komponentdə feli sifət tərkibinin daxili üzvü (*bələdan qaçan*) sonradan frazeoloji birləşmənin tərkibindədir (*bəlaya düşər*). İkinci nümunədə “*dost*” sözü təktərəfli birləşmə şəkildə, yəni mənsubiyyət şəkilçisi ilə cümlənin mübtədasıdır. Lakin bu mübtədanın ekspressiv çaları bir də ona görə artır ki, cümlənin feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş zərfliliyin daxilində “*dost*” sözü işlənmişdir və ikinci dəfə mübtədə kimi təkrar işlənməklə obrazlılıq yaradır. Üçüncü nümunədə də eyni faktı müşahidə edirik. Yəni mübtədə olan “baş” sözü həmin cümlədə məsdər tərkibinin daxili üzvüdür (*baş əymək*). Dördüncü nümunədəki təkrarlanma maraqlıdır. Burada mübtədə üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Həmin birləşmənin həm birinci, həm ikinci komponentinə aid eyni sözlə ifadə olunan (*böyük*) təyinedici söz işlənmişdir. Lakin bu təyinedici sözlərin cümlədəki funksiyaları fərqlidir. Belə ki, birləşmənin daxilindəki sifəti təyin hesab etmək olmaz, çünki üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına girən sözlərin hamısı yalnız həmin söz birləşməsinin daxili üzvü hesab edilir. Bu baxımdan “başın böyük bəlası” birləşməsi tam halda cümlənin mübtədası vəzifəsindədir. Lakin bu birləşmənin əvvəlində olan “böyük” sözünü birləşməyə tabe etdirmək olmaz; “böyük baş” ifadəsi birinci növ təyini söz birləşməsi olduğundan həmin birləşmənin birinci komponenti sintaktik səviyyədə ayrılır və cümlənin təyini funksiyasını həyata keçirir. Deməli, bu cümlədəki birinci “böyük” sözü təyindir, təkrar olaraq ikinci dəfə işlənən həmin söz isə mübtədə vəzifəsində olan birləşmənin daxili üzvüdür. Beşinci nümunənin də quruluşu dördüncününükü kimidir, ona görə də hər iki atalar sözünün struktur təhlili eynidir.

Cümlənin təyini olan leksik vahid mürəkkəb-tərkibi fellə ifadə olunan xəbərin ikinci komponenti kimi də çıxış edə bilər. Məsələn: *Avara qonaq ev yiyəsini də avara edər*. Bir cümlə daxilində eyni sözün müstəqil cümlə üzvü və ismi birləşmənin komponentlərindən biri kimi işlədilməsi məntiqi-semantik əlaqənin məhsulu kimi meydana çıxsa da, obrazlı deyim burada əsas olub. Deyim formasını müəyyənləşdirir. Məsələn: *At təpiyinə at dözər; Su qabını su sındırar; İt itin quyruğunu basmaz; Malı mal yanında tanıyarlar.*

Eyni sözün təkrarı cümlə daxilindəki bir neçə söz birləşmənin daxili üzvü kimi çıxış edir, yəni onların heç biri müstəqil cümlə üzvü deyil. Məsələn: *İşə getməyən oğlum olunca cütə gedən öküzüm olsun; Malım zay olunca qoy canım zay olsun; Bəyin əli cibindən çıxınca kasıbın canı çıxar; Qurda rəhm etmək qoyuna zülm etmək deməkdir; Əl tutanın əlindən tutarlar.*

Bu misalların birincisində “*getmək*” feli təsriflənməyən formada, biri təsdiq, digəri inkarda ayrı-ayrı birləşmələrin tərkibində işlənir. Burada ikinci bir təkrarlanan söz vardır: *olmaq*. Bunlardan isə birincisi təsriflənməyən formada—feli bağ-

lama kimi, ikincisi təsriflənən formada—əmr şəkildə işlənmişdir. İkinci misalda da “*çıxmaq*” feli birincisi feli sifət kimi, ikincisi xəbər şəkildə işlənmişdir, lakin ikinci halda da həmin fel müstəqil cümlə üzvü deyil, “canı çıxmaq” frazeoloji birləşməsinin əsas tərəfidir. Üçüncü nümunədəki təkrarlanan “*olmaq*” feli haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Dördüncü nümunədə “*etmək*” feli həm eyni formada, həm də eyni səpkili birləşmələrin tərkibində işlənmişdir. Burada “*qurda rəhm etmək*” birləşməsi cümlənin mübtədası, “*qoyuna zülm etmək*” birləşməsi isə xəbərdir. Beşinci atalar sözlərində maraqlı leksik tərkiblə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, “*əl tutmaq*” frazeoloji birləşmədir; bu birləşmənin iki dəfə təkrarlanması faktı vardır, lakin onlar ayrı-ayrı cümlə üzvləri deyil, bir vahid təşkil edir. Belə ki, “*əl tutanın əli*” formada üçüncü növ təyini söz birləşməsinə sonrakı “*tutmaq*” sözü ilə birlikdə çıxış edir. Ona görə ki, həmin “*tutmaq*” feli özündən əvvəlki sözlə—üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti ilə birlikdə frazeoloji birləşmə təşkil edir. Buna görə də “*əl tutanın əlindən tutmaq*” birləşməsi yaranır ki, bu da bütünlükdə cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. Birinci halda “*əl tutmaq*” frazeologizmi dəyişmədən, ikinci halda birinci komponent qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq, çıxışlıq halda işlədilmişdir (*əlindən tutmaq*).

Atalar sözlərində təkrar faktlarından birini nisbi təkrar adlandırmaq olar. Belə ki, təkrar dedikdə eyni sözün və ya birləşmənin, cümlənin olduğu kumu, yaxud qrammatik formalarda təkrar olunması nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, bir sözdən yaranan müxtəlif sözləri eyni söz hesab etmək olmadığı kimi, onların bir konstruksiyada işlədilməsini həqiqi və ya mütləq təkrarlanma hesab etmək olmaz. Lakin demək lazımdır ki, bir sözlə ondan yaranmış düzəltmə söz həm mənə cəhətdən bir-biri ilə əlaqədardır, həm də fonetik-struktur cəhətdən uyğundur. Birinci tərəf həmin sözləri mənə cəhətdən birləşdirirsə, ikinci tərəf onları səslənmə cəhətdən yaxınlaşdırır. Ona görə də həmin sözlərin bir konstruksiyada eyni xamanda işlədilməsi yuxarıdakı məqsəd üçün də həyata keçirilir və elə bu baxımdan da onları təkrar kimi qeydə almaq lazımdır.

Dilimizdə zəngin söz yaradıcılığı vardır. Yeni yaranan sözlər bir-biri ilə real aləmdə də bağlıdır. Ona görə də bir atalar sözündə onların işlədilməsi özünü göstərir. Bu hal müxtəlif formalarda təzahür edir.

1) İsimdən yaranan başqa isim əvvəlki isimlə bir atalar sözündə işlənir. Məsələn: *Yoldaşı yolda tanı; Küp yanında küpçələr; Bөрkçünün bөрkü olmaz; Xətakardan xəta əskik olmaz.*

Birinci atalar sözündə “yol” və “yoldaş”, ikinci atalar sözündə “küp” və “küpçə”, üçüncü atalar sözündə “bөрk” və “bөрkçü” sözləri, dördüncü atalar sözündə “xəta” və “xətakar” sözləri bir-biri ilə bağlıdır.

Bəzən mürəkkəb isim həmin sözün iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb sözlə eyni atalar sözünün tərkibində işlənir. Məsələn: *Duzu yeyib duzqabını sındırma*. Bu misalda “duz” sözü ilə “duzqabı” sözü həmahəng sözlər kimi bir-birini tamamlamışdır.

2) İsimdən yaranan sifət əvvəlki isimlə eyni atalar sözünün tərkibində işlənir. Məsələn: *Abırsızdan abırını saxla; Eyibsiz dost axtaran dostsuz qalar.*

Birinci nümunədə “abır” sözü ilə ondan yaranan “abırsız” düzəltmə sifəti atalar sözünü məzmun və deyim tərzinə görə daha diqqətçəkən etmişdir. İkinci nümunədə isə “dost” sözü ilə ondan yaranan “dostsuz” sözü ahəngdarlıq yaratmışdır.

3) Bəzi atalar sözlərində eyni sözdən yaranmış müxtəlif düzəltmə sifətlər qarşı-qarşıya işlənir ki, bunun nəticəsində daxili məzmun əlaqəsi forma gözəlliyi ilə tamamlanır. Məsələn: *Buynuzsuz qoçun qisası buynuzju qoçda qalmaz.*

Burada “buynuz” sözündən antonim şəkilçilər vasitəsilə yaranmış “buynuzsuz” və buynuzlu” sifətlərinin qarşılaşdırılması nəticəsində fikir daha emosional və obrazlı ifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, “təzadlı hadisələr, münasibətlər, keyfiyyətlər bildiren antonimlər dilimizdə qiymətverici bir vasitə kimi çıxış edir” [9, s.203]. Antonimlərə xas olan belə qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan yaradır. Anlayışların təzadlı müqayisəsi əşyaların əlamət və keyfiyyəti haqqında canlı təsəvvür oyadır ki, bu da dinləyiciyə, oxucuya güclü təsir göstərir. Yuxarıda verdiyimiz atalar sözündə də bu faktla qarşılaşırıq.

Əvəzləndirən düzəltmə sifətinə də həmin əvəzliliklə həmahəng kimi işləndiyi atalar sözü vardır. Məsələn: *Öz çörəyini özgə süfrəsində yemə; Özünə umac ova bilmir, özgəsinə əriştə kəsir; Özünə qiymadığını özgəsinə qiyma.*

Bu misallardan hər birində “öz” və “özgə” sözləri məzmun etibarilə bir-birinə əks mövqə tutmaqla emosional-obrazlı deyim formalaşmasına köməklik göstərmişdir.

4) Atalar sözlərində eyni köklü sadə və düzəltmə fellərinə də bu şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə işləndiyi faktı vardır. Məsələn: *Eşitmək istəmədiyini özgəsinə eşitdirmə.* Burada “eşitmək” feli və ondan yaranan “eşitdirmə” sözləri qarşılaşdırılmış və hətta onlardan birinin təsdiqə, digərinin inkarda olması da obrazlı deyim tərzini qüvvətləndirmişdir. Bununla yanaşı, bir məsələni də demək lazımdır ki, bu atalar sözünün digər leksik variantı da vardır: *Özün eşitmək istəmədiyini özgəsinə eşitdirmə.* Misaldan görüldüyü kimi, burada ikiqat təkrar vardır: 1. özün-özgə; eşitmək-eşitdirmə. İkiqat təkrar həmin atalar sözündəki emosional çaları daha da artırır.

Elə atalar sözü də vardır ki, orada sadə fel ilə yanaşı, ondan yaranan iki düzəltmə söz iştirak edir. Məsələn: *Qanacaqlı adam həm qanar, həm qandırar.*

Burada “qanmaq” sözü ilə yanaşı, ondan yaranmış “qandırar” feli və “qanacaqlı” sifəti işlənmişdir ki, bunun nəticəsində atalar sözünün təsir gücü bir qat da artmışdır.

Burada bir maraqlı məsələ də diqqəti çəkir. Bəzi atalar sözlərində leksik-qrammatik omonimlik, yaxud morfoloji omonimlik hadisəsi özünü göstərir, daha doğrusu, bir atalar sözündə adı çəkilən faktlar üzrə təkrar xarakterli hadisə ilə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, “omofon (və ya morfoloji omonimlər) - sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir. Omofonların omonimliyi təsadüfi səciyyəyə daşır. Burada omonimlik qrammatik şəkilçilər hesabına təmin edildiyindən həmin leksik vahidlər məntədnən ayrılıqda omonim olmaq xüsusiyyətini itirir. Məsələn: *Kiçik açar böyük açarı açar.*

Burada “açar” sözü formaca eyni olsa da, onları eyni söz hesab etmək olmaz. Belə ki, birinci söz “aç” felindən –ar leksik şəkilçisinin köməyi ilə yaranmış

isimdir. İkinci söz isə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə işlənmiş feldir. Göründüyü kimi bu sözlərin başlanğıc formaları eyni deyil, deməli, onları leksik-semantik omonim hesab etmək olmaz. Buna baxmayaraq, formaca eyni olan bu sözlər obrazlılıq yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Aşağıdakı atalar sözlərində də morfoloji omonimlik faktı vardır: *Günüm yoxdur, günüm var.* Burada da formaca eyni olan sözlər əslində müxtəlif leksik mənalı və müxtəlif qrammatik formaya malik olan sözlərdir. Belə ki, birinci söz “gün” sözündən yaranan “günü” ismidir ki, o da öz növbəsində birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. İkinci söz “gün” sözü və yenə birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən ibarətdir. Eyni kök əsasında formalaşsalar da, nəticə etibarilə düzəltmə və sadə sözlərdən ibarət olan bu sözlərin məntiqi ilə yanaşı, maraqlı emosional-ekspressiv çalar da yaratmışdır.

Qeyd edək ki, bəzən atalar sözlərində hətta üç qat təkrar faktı ilə qarşılaşırıq. Bu isə onlardakı ekspressiyamı daha da gücləndirir. Məsələn: *Su suyu tapar, su da çuxuru; Xəta xəta üstündən gələndə bir xətaya nə var? Adam adam sayəsində adam olar.* Nümunələrin ilk ikisində təkrarlanan sözləri başqa sözlə əvəz etmək olmaz. Birinci nümunədə “su”, ikinci atalar sözündə “xəta” sözlərinin hər biri üç dəfə təkrarlanmışdır. Bunlarda eyni məzmunundan söhbət getdiyindən başqa sözlərlə əvəzlənməyə ehtiyac yaranmır. Üçüncü misaldə da “adam” sözü üç dəfə təkrarlanmışdır, lakin bu sözün sinonimi olan “insan” sözü ikinci və ya üçüncü təkrarın yerində işlənilə bilər, amma eyni sözün üç dəfə təkrar edilməsi daha çox ekspressiya yarada bildiyindən əvəzlənməyə ehtiyac qalmır.

Atalar sözlərində bəzən köməkçi nitq hissələrinin də təkrar şəkildə işlənilməsi faktı da özünü göstərir. Köməkçi nitq hissələrinin bu şəkildə təkrarlanması onların öz tərkibi, quruluşu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, paralel konstruksiya yaratmaqla obrazlı deyim formalaşdırma baxımından ihumiyətlidir. Məsələn: *Hamının zilləti də, izzəti də öz əlindədir.*

Qeyd edək ki, bu tip atalar sözlərinin elliptik formada işlənməsi daha çox özünü göstərir. Elliptiklik dildə təzahür edən əsas hadisələrdəndir. Atalar sözündə hər hansı komponentin, hətta cümlənin ellipsisə uğraması fikrin anlaşılmasına təsir etmir, əksinə, onun mənimsənilməsini asanlaşdırır. Məsələn: *Dəvəni ya duza, ya suya; Çoban dayağı ilə, gəlin duvağı ilə; Balığı ya öldür, ya sudan çıxart; Aca nə halal, nə haram?!*

Birinci atalar sözündə “göndərərlər” xəbəri, ikincidə “olar” xəbəri, üçüncüdə hətta baş cümlə ellipsisə uğramışdır. Elliptik formada həmin atalar sözlərinin emosional-ekspressiv çaları daha güclü təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Гордлевский В.А. Из истории османской пословицы и поговорки.- «Избранные сочетания», т. II, 1961, с.251-267.
2. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк»-СТ, 1972, №1, с.3-17
3. Zeynalov F. Mahmud Kaşğari və onun “Divan lüğət it-türk” əsəri-ADU-nun “Elmü əsərlər”i (Dil və ədəb. ser.), 1971, №4, 18-26.
4. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və səlflər. Bakı: “Yazıçı”, 1980, 157 s.

5. Hacıyeva N.M. Atalar sözlərində ahəngdarlıqın yaranmasında fonetik vasitənin rolu— Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika. II bur., Bakı, 1994, s.106-107.
6. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения. Москва: «Русский язык», 1978, 247с.
7. Ağayeva F.M. Danışq dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1987, 80 s.
8. Axundov A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 138 s.
9. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı: “Elm”, 1978, 324 s.

Summary

Recycling in proverbs

In this article it is talked about the reflection of the richness and broadness of expressive opportunities of our literary language as in the example of folklore. In proverbs one of the stylistic figures is repetition. At the same time, the repetition by displaying in different ways in the article, reflected both by bearing stylistic and semantic tasks and implementing creation of a function of emotional and expressive shades. The colorful kinds of repetition, repetition of one or some members of sentence, repetition of the same word as a member of various sentence, even being as a part of the composition is the most notable case. In relation with the topic to appropriate scientific literature were referred.

Резюме

Повторы в поговорках

В статье говорится об отображении в себе поговорками, как фольклорными образцами, богатства нашего литературного языка и обширности выразительных возможностей. Одной из стилистических фигур поговорок является повтор. Одновременно в статье нашло свое отображение то, что повторы, проявляясь в различных видах, несут и стилистическую-семантическую нагрузку и выполняет функцию создания эмоционально-экспрессивных тонов. В статье выделено, что в поговорках имеются красочные виды повторов, повтор одного или нескольких членов предложения, повтор одного и того же слова в качестве различных членов предложения, отмечается также то, что даже в составе соединения повтор привлекает больше всего внимания. Была сделана ссылка на соответствующую научную литературу по теме.

*Rəyçi: dos. V.Mahmudova
ADİU-nin “Azərbaycan dili” kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017